

մարդու շրջանակին մէջ գետեղել նաեւ
Հայկը, նոյն իսկ Արտաւազդը՝ գրքին վեր-
նագրին հաւատարիմ մնալ չէ։ Լաւագոյն
էր որ հայերու ծագումը են. ուրոյն մաս
մը կազմէր։

Այս աշխատանքի. թէ ինչ ընդունելու
թիւն պիտի գտնէ այս դասագիրքը՝ աշա-
կերտները քիչ ատենէն զայն կ'ապա-
ցուցանեն։

Հ. Ղ. ԲԻԿԵԱՆ

Կ Ե Ն Ս Ա. Դ Ի Ր Ա. Կ Ա Ն Ք

Տ Ա Ր Ի Ո Յ Ս Ն Շ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Հ Ա Ն Գ Ո Ւ Ց Ե Ա Լ Ք

ԲՐՕՖ. ՅԵՆՐԻԿ ՅԻՊԺՄԱՆ

Մեծ մարդոց անունները չեն հիշնար։
Եթէ մահը կանգ առնել կու տայ անոնց՝
գործելու ասպարէզին մէջ, սակայն հըռ-
չակն է որ այնուհետեւ կը տեւէ։ Ներկայ
գերմանացի մեծ բանասէրն ու հայագէտը
այդ դասակարգէն է։ Իր ուսումնասիրու-
թիւնները Հայ լեզուին, և իր դրութիւնը՝
այսօրուան և վարդան մասնագէտներու
առաջնորդ և օգտակար պիտի ըլլայ։ Մի

սու մի իր երկասիրութիւնը թուելէ ա-
ռաջ՝ իր կենսագրականէն մի քանի էա-
կան մասերը դնենք։

Ծնած է Բրուսիոյ Էրֆուրդ քաղաքը
1848 Յուլիս 1ին, և իր առաջին ուս-
մունքները կը կատարէ իր ծննդավայրի
Միջնակարգ վարժարանին մէջ, իսկ
1867ին՝ կու տայ աւելի բարձր քրե-
նութիւն մը։ Յետոյ մտնելով Կիմնակոն՝
1868 սեպտ. 1 20ին կ'աւարտէ ուսմունք-
ները։ Իր համեմատական լեզուագիտու-
թեան և արեւելեան լեզուներու գիտութիւնը
ստացած է Եէնայի, Տիւպինգենի, Լայպ-
ցիկի և Միւնիխի մէջ։ Վերջնոյն Համա-
լսարանին մէջ 1872ին առաջին անգամ
տոգրորութեան աստիճանին բարձրացաւ՝
մրցումի մը մասնակցելով՝ որոյ նիւթն էր
« Չրադաշտական երգ մը » (Ein Zoo-
raatrisches Lied) վերնագրով գրութիւն
մը։ 1875ին Լայպցիկի Համալսարանին
ուսուցիչ կը կարգուի՝ ներկայացնելով Յի-
շատակտիւր մը՝ Սեբէոսի եկեղեցական
պատմութեան վերջին հատուածէն քաղե-
լով, որ կը պարունակէ Հայ եկեղեցւոյն
վիճակը, սոյն աշխատութեան վերջին մա-
սը հայերէնէ գերմաներէն կը թարգմանէ՝
իր կողմանէ առանձին ծանոթութիւններ
աւելցնելով։ Հոն՝ իբր առաջին դաս՝

կը կարդայ «Հոյսփառնէրոս վարդապետա-
րիւն» (Zur Casuslehre), որմէ տարի
մը վերջ արտաբերէ կարգի իրօֆէսսօրու-
թեան աստիճանին ալ կը բարձրանայ,
1877ին Սղրազպուրիի Համալսարանին
Համեմատական բանասիրութեան ուսուցչ-
ապետ կ'անուանուի, և այդ միջոցին կը
դասախօսէ այլ և այլ հին լեզուաց հն-
մեմատական քերականութեան վրայ, ինչ-
պէս Յոյն, Լատին, Գոթական և Սանս-
կրիտ լեզուները, երբեմն ալ եկեղեցական
սլաւ լեզուն. նոր հեղինակները կը մեկնէ,
Աւետան, Պարսիկ նոր լեզուի քերական-
ութիւնը, Ֆիրտուսիի քերթուածը, Հայ
Փերականութիւնը, հեղինակները և այլն:
Այսպէս ամբողջ 30 տարի Սղրազպուրիի
մէջ իրօֆէսսօրութեամբ կ'անցնէ մինչև
իր մահը:

Իր բազմաթիւ լեզուագիտական և բա-
նասիրական հրատարակութեանց մէջ՝ իր
սրամտութիւնը և հմտութիւնը մեծ դեր
կը խաղան, և ստուգիւ արժանաւոր ա-
թոռ մը գրուած է արդէն նոր լե-
զուաբաններուն մէջ՝ Արեւելեան լեզու-
ներու, Սանսկրիտի, հին, միջին և նոր
պարսկերէնի, Աւետայի լեզուին, հին
Հայերէնի և բոլոր արևմտեցի հին և նոր
լեզուաց լայնատարած հմտութեամբը: Ամ-
բողջական զազափար մը տալու համար
յիշենք մի առ մի իր բազմահմուտ երկե-
րը:

1. — 1873ին Միւնիխի Ակադեմիայի
յիշատակարանաց իմաստասիրական —
պատմ. գործոց Մատենադարանի շարքին
մէջ հրատարակած է Աւետայի վրայ՝ մի
քանի ուսումնասիրութիւնք, որոնց մեկ-
նութիւնն ալ զբաւ է «Գերման — Ա-
րեւելեան» Ընկերութեան Հանդէսին Իջ և
Իէ հատորներուն մէջ:

2. — 1875ին տպ. յօդուածի մը մէջ
ամփոփած է «Հայերէնի տեղը հնդկա-
յական լեզուներուն մէջ» անուամբ զրուիւն
մը (հրտրկծ. K. Z, 23, էջ 5-42): Սոյն
փոքրածաւալ աշխատութիւնը երկուստեք
լեզուագէտին համար մեծ պատուաբեր
գործ մ'էր գիտնոց հանդէպ, որուն մէջ

առաջ բերաւ պարսկերէնէ փոխառեալ բո-
լոր բառերը, և իր հետազոտութեանց վրայ
հիմնուելով յայտարարեց թէ «Հայերէնը
իրանական և սլաւ — լիդուանական լեզունե-
րուն միջև միջին տեղը կը բռնէ»: Ի սկզբ-
բան այնքան զարմանալի երևոյթ մ'ա-
ռած էր իր տեսութեանց այս արդիւնքը, որ
Տրլակարդ և ֆ. Միւլլէր՝ յոյն իսկ այս
համարաւարները՝ զայրութով կը լեցունէին
Հիւլպմանի դէմ, իբր նորեկուկ սկսնակ
մը՝ իր չափէն անդին անցած, վասն զի
յակամայս սկսան գուշակել որ այնուհե-
տե պիտի քանդուէր իրենց դրութիւնը,
ինչպէս ալ եղաւ՝ երբ բազմացան Հիւլպը-
մանի զազափարակիցները: Կատարեալ
յաղթութիւն մը տարած էր այլ ևս, երբ իր
նոր տեսութիւնը ընդունելի եղաւ բոլոր
արեւելագէտներէն:

3. — 1876ին «Գերման-Արեւելեան»
ընկերութեան հանդէսին մէջ (Հատոր I)
հրատարակեց հին Հայերէն լեզուի ար-
տասանութեան և տառադարձութեան վը-
րայ յօդուած մը, ուր կը խօսի նաև Ար-
դի Հայերէնի արտասանութեան և հնչման
վրայ, ու քննադատութեան կ'ենթարկէ
Լեքսիոսի գործածած տառադարձութիւնը:
Սակայն առանց խորհրդակցած էր նշա-
նաւոր էտուարա Սիլվէրս ձայնագէտին հետ,
որ ինքն ալ օգտուած էր չորս հայագի
համալսարանական ուսանողներէ:

4. — 1881էն սկսեալ զանազան հա-
յագիտական ուսումնասիրութիւններ ունի
բանասիրական թերթերու մէջ Հոյկականք
(Armeniaca) կոչուած ընդհանուր վեր-
նագրի մը տակ: Ասոնց մէջ կը խօսի նաև
զանազան հայ բառերու ստուգաբանու-
թեան վրայ, որոնցմէ ոմանք թարգմանուած
են 1901ին «Հանդէս Ամօրեայ»ի մէջ:

5. — 1883ին Լայպցիկի մէջ հրա-
տարակեց «Հոյկաբանական ուսումնասիրու-
թիւնք» (Armenische Studien) անուամբ
գործ մը. յառաջարանին մէջ կը ներկա-
յացնէ Հայ լեզուի առթիւ մղուած պայքա-
րը (1-15 էջ). 15-16՝ 232 բառեր կը
ստուգաբանէ, և ասով կը հետևեցնէ՝ թէ Հայ
լեզուն հնդեւրոպական ինքնատիպ լե-

զու մ'է, և չպատկանիր ո՛չ իրանեան և ոչ արիական լեզուախումբին. այս սխալ ենթադրութեան պատճառ կը դնէ պարսկերէնէ փոխառեալ և սխալմամբ զուտ հայ համարուած բառերուն ուսումնասիրութիւնը:

6. — 1892ին հրատարակած է «Գերման — Արեւելեան» թերթին մէջ երկու լեզուաբանական յօդուածներ. առաջինը «Ալտարմենական փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ» (Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen) անունն ունի, զորս կը քննէ և ցուցակի կ'առնէ. ասիկա կը բովանդակէ Ասորի լեզունէ ի հայ փոխառութիւնը, և երկրորդը՝ արաբականէն աւուուածները: Ասոնց ամբողջական թարգմանութիւնը առանձին բրած է Մեծ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան 1893ին նախ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ, և ապա առանձին գրքի մէջ ամփոփելով:

7. — 1894ին հրատարակեց «Հայկական Յատուկ անուանք» (Die altarmenischen Personennamen) փոքրիկ գրքի մը, որ միեւնոյն տարւոյն մէջ թարգմանուեցաւ վերոյիշեալ հոմաւ չօր ձեւամբ:

8. — 1895ին «Պարսկական Ռուսմուսիոյն» (Persische Studien) հրատարակեց, որուն շարժառիթը եղաւ իր Հորն աշակերտին ստուգաբանական բառգիրքը. Հորն խստութեամբ քննադատուեցաւ Ֆր. Միւլլէրի և Մառի կողմէ. անոր համար Հիւզլմանն իր ուսուցչի բնիկ բարեացակամ զգացումով՝ օգնեց իր աշակերտին, շատ տեղեր սրբագրելով իր գործին Ա. մասին մէջ, որով կատարեալագործեց զայն. իսկ Բ. մասը նուիրուած է հին և նոր պարսիկ հնչմանց ուսումնասիրութեան:

9. — Իր գործոց մէջ է՛ն երեւելին և հսկան է «Հայերէն Փիղապանութիւն» (Armenische Grammatik): Այս հոյակապ Գլուխ գործոցը ի լոյս ընծայեց Լալայգիկ, իր հետազոտութեանց բովէն անցընելով տարիներէ ի վեր տպագրուած բոլոր համեմատական լեզուաբանական գոր-

ծերը և հայ բառերու ստուգաբանութիւնը, ժողովելով և օգտուելով անոնցմէ: Սոյն մեծ աշխատութեան կը ձեռնարկէ 1894ին. և կը տպագրուի՝ 1897ին: Այս հատորներուն մէջ ամփոփուած են Հայ լեզուի մէջ այն ամէն գործածական բառերը, որոնց ստուգաբանութիւնը ճշմարիտ կը համարի ինք. ամէնէն աւելի կարեւորութիւն կու տայ Պարսկերէնէ Հայերէնի մէջ մտած բառերուն, Պարսկերէնի ազդեցութիւնը անոր վրայ շատ հին ըլլալուն համար: Հինգ հատածներու կը բաժնէ իր այս գործը, որոնք են 1° Պարսկերէնէ փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ. 2° Ասորերէնէ փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ. 3° Յունարէնէ փոխառեալ բառեր Հայերէնի մէջ. 4° Հայերէն փոխառեալ բառեր անստոյգ ծագմամբ. 5° Բուն Հայկական բառեր: Փերականութեան երկրորդ մասը որ պիտի ըլլար Չեքանութեանց և Համաձայնութեանց վրայ՝ անտիպ մնաց, որով և կրնանք ըսել թէ մեծ կորուստ մ'ըրաւ Հայ բանասիրութիւնը: Այսպէս Հիւզլմանի հմտական ճիշգրտու աւրիւնք՝ կը հաստատուի որ Հայերէնը հնդեւրոպական ճիւղին կը պատկանի: Վերջապէս «Իր այս երկին բոլոր հատուածներուն մէջ ունեցած է խզմամիտ ու խստապահանջ ուղղութիւնը, որ ցուցուց ճշմարտութիւնը խուզարկող ոգին»:

10. — 1898ին հետաքրքրական ուսումնասիրութիւն մ'ալ երևան կը հանէ Հիւզլմանն՝ Բրօֆ. Բաղդուպանի հրատարակութեան մէջ «Հայ Չայական օրհներկայութիւն» (Zur chronologie der Armenischen Vocalgesetze): Սոյն աշխատութեան նպատակն է ճշգրիտ հայ ձայնաւոր հնչումներու սղման ու փոփոխութեան ժամանակը:

11. — Առանց գիտնալու վերջին աշխատութիւն մ'ունեցաւ 1904ին, հրատարակելով «Հին Հայոց տեղւոյ անուններ» (Die altarmenische Ortsnamen)*:

* Երկասիրութեան հրատարակութենէն տարի մ'առաջ, այն է 1903ին, մեծ Բրօֆեսօրը այցելեց Ս.

Այս գործը ստուգարանական ուսումնասիրութիւն մ'է, և միանգամայն Հայաստանի աշխարհագրական տեսութիւն մը: Առաջին հատածով կը գծէ Հայաստանը՝ մինչև 650 թուականը յետ Քրիստոսի. յետոյ առաջ կը տանի իր ուսումնասիրութիւնը՝ անոր իւրաքանչիւր նահանգներուն և գաւառներուն վրայ: Մեծ Հայագետին ներկայ այս գործին մասնական և ամբողջական կրկին թարգմանութիւնները՝ լոյս տեսան վէնետկոյն վեննայի Հարց հանդէսներուն մէջ Հ. Ն. Անդրիկեանի և Հ. Բ. Պիլէզիկեանի ձեռամբ: Իսկ անցեալ տարի «Հանդէս Ամսօրեայ»էն արտատպուելով ամփոփուեցաւ 448 էջով առանձին հատորի մը մէջ:

Մեծանուն Հայագետին կեանքը ստուգիւ Հայութեան համար թանկագին էր, վասն զի անով մեծ քայլ մ'առած էր Հայ բանասիրութիւնը: Սակայն 59 տարի տեց միայն իր կենաց արեւը, հակառակ

այն պատկերացումին՝ զոր 1894ին ժամանակ կը ներկայացնեն՝ թէ նա էր «միջահասակ, լեցուն, թիկնեղ, կայտառ և աշխոյժ՝ բուն գերման տիպ ու դրոշմ կրող մարդ մը: Հիւսիսայիններուն յատուկ ճերմակ մորթ՝ խաւտեալ մօրուքով շրջանակուած, լեցուն այտեր, ակնոցին մէջէն փայլող կապոյտ ու յանկուցիչ աչքեր և լայն ու անխորշոմ ճակատ», զոր մահը շուտով թառամեցուց, որուն համար ստուգիւ շուտ էր այդ վերջալոյսը: 1908 Յուլի 10ը՝ զգալի կորուստի օր մ'էր քանասիրութեան, վասն զի Եւրոպական գիտնականաց մէջ ամենաքիչ ըլլալով իր նմանը՝ անդարմանելի էր մեզ համար: Իր համբաւուած անունը՝ մահուան առթիւ գերման. թերթերը դրուատեցին, անգամ մը ևս ծանօթացնելով Հայ լեզուն և Հայաստանը, որոնք նուիրագործեցին այլևս մեզ համար Հիւպշման անունը՝:

Հ. ՂԵՆԻՆԻ ՏՍԵՆԱՆ

Ղազար, և այս առթիւ հրատարակեալ իբր վարձատրութիւն և ի մեծարան իր արդեանց «Հայկական Ճեմարան»ին անգամակոչութեան:

1. Տես «Հայկական Ուսումնասիրութիւն» (Հ. Զարգ. Տպ. Վենետ.) — «Արեւիք» թիւ 6733. 30. 36. — «Բիւզանդիան» 3453. — «Լոյս» շաբաթաթերթ Պրիտի, թիւ 11. 13.

Վ Ի Պ Ա Կ Ա Ն Ք

Է. ՊՕԼԵՏԿՈՎՍԿԱՅԱ ՄԻԽԱՅԼՈՎԱ

ԶԱՐԵԱՅ ԱՐՄԱՏԸ

Ա.

Մի մեծ վաճառականական գիւղի տան՝ համայնական վարչութեան շինութեան առջև կանգնած էր ժողովրդի խուռն բազմութիւն: Փննուում էր մի հարց, որը վերաբերում էր այդ գաւառակի բոլոր շրջակայ շէնքերին, և իւրաքանչիւր գիւղից կանչւած էին երկուական մարդ իբրև ըն-

տրուածներ: Ամբողջ օրը շարունակուեցին խորհրդակցութիւնները, ընդհանուր առմամբ «դատարկարանում էին», ինչպէս այդ լինում է շատ անգամ գիւղական ժողովներում: Միայն երեկոյան մութը ընկնելուն պէս ամբոխը սկսեց զգալի կերպով քշանալ, վերջապէս, մնաց մօտ տասը մարդ — սիրողներ անցկացնող իրենց ժամանակը գինեաներում: Փոքրիկ Լուկինօ շէնի գիւղականներ, Մարսիմն ու Ֆեօդոտը, առանձնապէս պէտք զգացին մի փոքր «ամրապնդելու»՝ ամբողջ օրուայ ի զուրկութիւն յետոյ: